MONEDE DIN SECOLELE XIII–XIV DESCOPERITE ÎN DOBROGEA

EUGEN NICOLAE
şi *BOGDAN COSTIN*

Cele 16 monede de proveniență dobrogeană pe care le prezentăm mai jos fac parte din colecția celui de-al doilea autor. Majoritatea sunt emisiuni tătărești de cupru (puluri)[1] şi aparțin unor tipuri mai puțin cunoscute; publicarea lor, chiar cu aspecte nesigure în ce privește descrierea, atribuirea sau datarea, este utilă cercetării. În orice caz, ele îmbogățesc substanțial tabloul circulației monetare din Dobrogea pentru secolele XIII–XIV. Piesele se prezintă astfel:

Babadag, jud. Tulcea
HOARDA DE AUR

Anonimă
Isaccea

Av. Tamga a casei lui Nogay, însoțită de linie în stânga-sus şi de stea în dreapta-sus. Cerc liniar.
Rv. ICXC, cu ornament vegetal deasupra. Cerc perlat.
E. Oberländer-Târnoveanu, Irina Oberländer-Târnoveanu, SCIVA, 32, 1981, 1, p. 91 şi 103, nr. 15–20, Nogay, Isaccea, anii circa 1290–1300; E. Oberländer-Târnoveanu, SCN, 9, 1989, p. 127, despotatul de Isaccea (vasal lui Nogay), anii circa 1285–1295.
1. AE ↖ 1,48 g; 17,5 × 16 mm.

Anonimă
Sakçi (Isaccea) sau Salhat (Krım)

Av. În centru, în cerc perlat, reprezentare neclară: floare de crin?. Marginal-circular, legendă neclară, despărțită sus şi jos de câte o stea. Cerc liniar.
Rv. Două tamgale ale casei lui Batu amplasate pe axa verticală, „citite" dinafară. Legendă arabă neclară, dispusă în dreapta şi în stânga: قچی – [سا] / ب – ضر (după E. Oberländer-Târnoveanu) sau لخت – [سا] / ب – ضر (după V.P. Lebedev).
E. Oberländer-Târnoveanu, *Un atelier monétaire inconnu de la Horde d'Or sur le Danube: Săqčy-Isaccea (XIII^{e}–XIV^{e} siècles)*, în *Actes du XI^{e} Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8–13 septembre 1991*, III, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 296, nr. 8 şi pl. XIX/7–7a, epoca lui Tokta, Isaccea; pentru cealaltă lectură a numelui atelierului, dar pe altă emisiune, vezi V.P. Lebedev, *Simbolika i jazyk monet Kryma*

zolotoordynskogo perioda, în *Numizmatičeskie issledovanija po istorii Jugo-Vostočnoj Evropy*, Chişinău, 1990, p. 142, fig. 2/12, p. 146, tabelul 2/12 şi p. 148, epoca lui Tokta, Solhat.

2. AE ↖ 1,50 g; 19,5 mm.
   Găsită la nord de Babadag, lângă platoul cu vestigiile aşezării culturii Babadag.

Anonimă

Sakçi (Isaccea) sau Salhat (Krım)

Av. Cap de leu din faţă („mască leonină") în cartuş pătrat ornamental.

Rv. Tamga a casei lui Batu şi legendă ca mai sus.
   E. Oberländer-Târnoveanu, *Un atelier . . .*, p. 296, nr. 7 şi pl. XIX/6–6a, prima jumătate a secolului al XIV-lea, Isaccea; pentru lectura Salhat, vezi V.P. Lebedev, *loc.cit.*

3. AE → 1,60 g; 17,5 mm.

Anonimă

Krım

Av. Vultur bicefal. Cerc liniar.

Rv. ضرب / قريم. Cerc perlat între două cercuri liniare.
   V.P. Lebedev, *op.cit.*, p. 143, fig. 2/47, p. 147, tabelul 2/47 şi p. 150–151, nedatată.

4. AE → 2,02 g; 22 mm.
   Găsită la nord de Babadag, lângă platoul cu vestigiile aşezării culturii Babadag.

Anonimă: Canibek (1341–1357)

Saray al-cedid: anul 753 (1352–1353 e.n.)

Av. Rozetă (în centru, petale generate de un traseu liniar).

Rv. [٧]٥٣ / ضرب سراى / الجديد
   S.A. Janina, *Monety Zolotoj Ordy iz raskopok i sborov Povolžskoj Arheologičeskoj Ekspedicii na Carevskom gorodišče v 1959–1962 gg.*, în *Povolž'e v srednie veka*, MIA, 164, Moscova, 1970, p. 202, nr. 31 v.

5. AE 2,06 g; 17 × 18,5 mm.

Enisala, jud. Tulcea

HOARDA DE AUR

Anonimă: Tokta (1290–1312)

Krım

Av. Pasăre spre stânga. Cerc perlat între două cercuri liniare.

Rv. Tamga a casei lui Batu şi legenda dispusă stânga-dreapta-jos: ٩[٩٦] / قريم – ضرب; totul în linie în zigzag între două cercuri liniare.

6. AE ↓ 0,80 g; 18 mm.
   V.P. Lebedev, *op.cit.*, p. 144, fig. 2/50, p. 147, tabelul 2/50 şi p. 150, sfârşitul secolului al XIII-lea.

Isaccea, jud. Tulcea

HOARDA DE AUR

Anonimă

Sakçi (Isaccea) sau Salhat (Krım)

Av. şi rv. ca mai sus, nr. 2.

7. AE ↖ 1,45 g; 19 mm.

Anonimă

Sakçi (Isaccea) sau Salhat (Krım)

Av. Tamga a casei lui Batu în cartuş triunghiular ornamental.

Rv. Numele atelierului (سا قچی sau سا لخت) cu iniţiala în dreapta-jos, în cartuş triunghiular ornamental.

E. Oberländer-Târnoveanu, *Un atelier...*, p. 296, nr. 6 şi pl. XIX/5–5a, vremea lui Tokta, Isaccea; pentru cealaltă lectură a numelui atelierului, dar pe altă emisiune, vezi V.P. Lebedev, *op.cit.*, p. 142, fig. 2/12, p. 146, tabelul 2/12 şi p. 148, epoca lui Tokta, Solhat.

8. AE ↙ 1,12 g; 17,5 mm; fragm.

Anonimă

Krım

Av. [بولسۇن] / قتلغ, în cerc perlat.

Rv. Tamga a casei lui Batu şi legendă care pare dispusă circular, pornind din stânga-jos: ضر[ب قر]یم ; jos, ornament ?

9. AE ↓ 1,68 g; 19,5 mm.

Anonimă

Krım

Av. Pecetea lui Solomon în cerc liniar; în centru, punct în cerc; probabil însoţită şi de alte semne, neclare.

Rv. Tamga a casei lui Batu şi legendă dispusă stânga-dreapta: ضرب – قریم ; totul în cerc perlat exterior şi cerc liniar interior.

V.P. Lebedev, *op.cit.*, p. 144, fig. 2/55 şi p. 147, tabelul 2/55, nedatată.

10. AE 1,24 g; 19,5 mm.

Anonimă: Canibek (1341–1357)

Saray al-cedid: anul 752 (1351–1352 e.n.)

Av. Rozetă (în centru, petale pline).

Rv. ضرب سرای / الجدید ۷۵۲

S.A. Janina, *op.cit.*, p. 201–202, nr. 25, dar cu anul 751.

11. AE 1,72 g; 18 mm.



Pl. I. Monede din sec. XIII–XIV descoperite în Dobrogea.

Imitație ?

Av. Tamga însoțită de puncte.
Rv. Legendă barbarizată înscrisă într-un pătrat.
AE → 1,40 g; 16 × 20,5 mm.

IMPERIUL BIZANTIN
Andronic II (1282–1328)
Constantinopol

Av. . . . C / ΠΟΤ / [. . .]Π / . . . – $\overline{IC}$ / $\overline{XC}$. Împăratul în stânga, îngenuncheat în proskynesis în fața lui Iisus în picioare, în dreapta, care-l binecuvântează.
Rv. Maica Domnului orans din față, între zidurile Constantinopolului; siglele A – [**Ш** ?].
S. Bendall, P.J. Donald, *The later Palaeologan coinage, 1282–1453*, Londra, 1979, p. 40, nr. 9, trachy.
AE ↓ 2,98 g; 26 mm.

Slava Rusă, com. Slava Cercheză, jud. Tulcea

HOARDA DE AUR
Anonimă: Canibek (1341-1357)
Saray al-cedid: după 1350

Av. Rozetă (în centru, petale generate de un traseu liniar).
Rv. ٧٥[?] / ضرب سراى / الجد يد ; în cartuș ornamental hexagonal.
S.A. Janina, *op.cit.*, p. 202, nr. 31 v.
AE 1,67 g; 17 mm.

Sudul Dobrogei

HOARDA DE AUR ?
Anonimă
Atelier neprecizat

Av. Animal spre dreapta.
Rv. Animal înaripat (?) spre dreapta.
AE ← 1,21 g; 17,5 × 20 mm.

Dobrogea passim

EPIR
Ioan Orsini (1323-1335)
Arta

Av. † IOnS DESPOTVS. Cruce.
Rv. † D[E A]RTA [CA]STRV. Cetate schematizată. În câmp: simbol neclar – punct.
G. Schlumberger, *Numismatique de l'Orient Latin*, Graz, 1954, p. 374-375 și pl. XIII/16.
AE ↖ 1,08 g; 17,5 mm.

Prima monedă aflată la Babadag aparţine unui tip pus în evidenţă, în urmă cu două decenii, de Ernest şi Irina Oberländer-Târnoveanu (vezi trimiterile din catalog). Autorii menţionaţi au considerat, pe baza tamgalei[2], că piesele de această factură sunt emisiuni locale din epoca lui Nogay şi le-au datat în ultimul deceniu al secolului al XIII-lea. Ulterior, îmbogăţirea tabloului emisiunilor considerate a fi fost bătute în aceeaşi epocă la Isaccea (inclusiv acest tip), a determinat schimbarea propunerii de datare: în lucrări mai recente, E. Oberländer-Târnoveanu a optat pentru perioada 1273–1285/1286[3]. Ţinând cont de mulţimea descoperirilor din nordul Dobrogei[4], atribuirea acestei emisiuni şi a celor înrudite unui atelier local, situat cel mai probabil la Isaccea, este convingătoare. În privinţa datării, care a suferit modificări, considerăm că ea este încă nesigură. Prezenţa pe avers a tamgalei casei lui Nogay ar indica mai degrabă anii de apogeu al puterii acestea, adică 1296–1301; fiind vorba de piese de metal comun, această producţie putea fi iniţiată ceva mai devreme, însă nu atât de timpuriu cum s-a propus, caz în care ar reprezenta un preludiu, în plan monetar, al afişării pretenţiilor politice ale lui Nogay. Şi alegerea tipului de revers este posibil să reflecte aspiraţiile sale politice: dacă este adevărat că, îmbrăţişând islamul, el şi-a luat numele Isu / Iisus[5] – nepotrivit pentru un recent convertit –, atunci inscripţia ICXC, aparent obişnuită, ar putea fi o aluzie la numele său.

Tipul reprezentat de monedele nr. 2, provenind de la Babadag, şi nr. 7, de la Isaccea, a fost pus în evidenţă de E. Oberländer-Târnoveanu, cu prilejul publicării unei liste preliminare a emisiunilor pe care le-a atribuit hanilor legitimi ai Hoardei de Aur şi atelierului de la Isaccea / Sakçi (vezi trimiterea din catalog). Pe avers, în centru, pare a fi o floare de crin, reprezentare cunoscută şi pe o altă emisiune din epocă[6], iar pe margine, circular, o inscripţie obscură. În privinţa reversului, pe care se observă două tamgale ale casei lui Batu, am reprodus lectura legendei după acelaşi autor, care a propus atelierul Sakçi, dar şi pe cea bazată pe o lectură datorată lui V.P. Lebedev, care a propus Solhat (Krım), capitala Crimeii (vezi trimiterea din catalog). Se pare că V.P. Lebedev nu cunoştea, în momentul redactării articolului său, lucrările numismatului român, iar cel din urmă nu a făcut o critică a celeilalte lecturi. Deşi materialul care se află la originea ambelor soluţii ne este în bună măsură necunoscut, încercăm să le confruntăm pe baza informaţiilor publicate. Discutând simbolurile şi inscripţiile monedelor bătute în Crimeea în epoca Hoardei de Aur, V.P. Lebedev a integrat printre emisiunile trecute în revistă o piesă de cupru având pe avers tamgalele caselor lui Batu şi lui Nogay îngemănate (cu cercul comun), însoţite de legendă arabă indicând locul baterii, iar pe revers, în centru, soarele antropomorf, însoţit marginal-circular de legendă arabă indicând emitentul (rămas neprecizat deoarece, conform ilustraţiei, nu se poate citi decât formula *hon al-adil)*. Numele atelierului este citit Solhat, ceea ce este plauzibil analizând ilustraţia (desen): سلخات (punctele finalei nu sunt figurate; este posibilă şi lectura Salhat). V.P. Lebedev subliniază că este pentru prima dată când atelierul este numit Solhat şi nu Krım într-o inscripţie monetară, situează emisiunea în perioada luptei dintre Tokta şi Nogay pentru stăpânirea Crimeii şi sugerează că îngemănarea tamgalelor ar reflecta intenţia oraşului de a-şi demonstra loialitatea faţă de ambele tabere[7]. Această emisiune (şi cu variantă de revers: anepigraf, numai cu o „rozetă solară" – soarele antropomorf) a fost prezentată mai înainte, dar şi ulterior, de E. Oberländer-Târnoveanu, care a datat-o în aceeaşi perioadă (1296–1301) şi a

atribuit-o Nogaizilor şi atelierului de la Isaccea / Sakçi – ساقچی. Pe unul din exemplarele ilustrate de E. Oberländer-Târnoveanu numele atelierului se vede foarte clar[8], având forma reprodusă de V.P. Lebedev (cu litera lam clară etc.), ceea ce înseamnă că nu se poate citi Sakçi. În cazul monedelor discutate aici, pentru care dispunem doar de lectura Sakçi a numelui atelierului, datorată lui E. Oberländer-Târnoveanu, se pune problema dacă presupusa literă kaf, a cărei buclă este nesigură (în timp ce bucla primei litere a inscripţiei este relativ bine conturată), nu este de fapt un lam scurt, situaţie în care am putea identifica tot numele Solhatului, scris în variantă (citit Salhat), cu elif după iniţială şi fără eliful precedând finala din forma prezentată de V.P. Lebedev: سالخت. Această variantă s-ar explica prin modul de repartiţie a legendei (care a impus despărţirea cuvântului) şi de dimensiunile spaţiului disponibil; finala este şi ea neclară, dar existenţa ei este asigurată de înfăţişarea mediană a literei precedente. Aspectele de mai sus vor fi lămurite prin apariţia unor exemplare mai bine păstrate şi prin descifrarea integrală a legendelor. Şi repartiţia descoperirilor ar putea fi sugestivă: nu le cunoaştem frecvenţa în descoperirile din Crimeea sau alte zone şi de aceea semnalarea lor (în număr totuşi încă foarte mic) la Dunărea de Jos este firesc să îndemne a le atribui unei producţii locale. Totuşi, prezenţa a câte două tamgale întăreşte ideea că provin din acelaşi atelier; amintim şi că la Krım (Solhat) au mai fost bătute monede cu tamgale multiple şi cu figurarea soarelui antropomorf, ultimul motiv fiind considerat specific pentru acest atelier şi provenit probabil din repertoriul tipologic al monetăriilor islamice din Asia Mică[9].

Aceleaşi probleme privind lectura numelui atelierului ridică şi monedele nr. 3, descoperită la Babadag, şi nr. 8, provenind de la Isaccea. Prima menţionată este o emisiune anonimă de cupru purtând pe avers un cap de felină din faţă într-un chenar pătrat ornamental, iar pe revers tamgaua casei lui Batu şi o inscripţie arabă ca pe monedele nr. 2 şi 7 discutate mai sus. După opinia lui E. Oberländer-Târnoveanu, prezenţa felinei ar marca anul leului şi de aceea o situează într-un an al acestui semn, cândva în cursul primei jumătăţi a secolului al XIV-lea (vezi trimiterea din catalog). Ideea că felina de pe monedă ar marca anul leului necesită confirmare, chiar dacă în numismatica Hoardei de Aur există cel puţin un caz de reprezentare (dar nu a leului) acceptată ca simbolizând anul[10]. În Hoarda de Aur, leul este adesea figurat în diferite ipostaze pe obiecte şi monede, în mod sigur fără legătură cu anul turco-chinezesc. El poate fi legat mai degrabă de calendarul şi zodiacul din Orientul Apropiat, unde este un vechi simbol astronomic şi astrologic, dar şi simbol al puterii politice şi militare. În arta vechiului Iran, lupta dintre leu şi taur, simboluri ale constelaţiilor omonime, avea o semnificaţie astronomică precisă (Leul triumfător în zenit, Taurul dispărând pentru 40 de zile) şi marca începutul noului an agricol, Nevruz (începutul calendarului luno-solar şi începutul anului zoroastrian); reprezentarea luptei dintre cele două animale avea un rol magic protector[11]. Odată cu vechiul zodiac, arta sasanidă a lăsat moştenire şi motivul leului, iar prin revigorarea artei figurative islamice sub Gaznevizi şi Selgiukizi, el cunoaşte o nouă dezvoltare. Din vechea înfăţişare apotropaică a felinei în atac, cu capul din faţă şi ochii aţintiţi spre privitor, derivă reprezentările schematizate de capete de lei (numite de unii autori măşti leonine), asemănătoare cu cea de pe moneda discutată aici. În Hoarda de Aur sunt foarte răspândite brăţările numite în literatura mai veche de „tip bulgăresc" (cu referire la Bulgaria de pe Volga), având

măşti leonine ca decor caracteristic la extremităţi[12]. Proveniența motivului din arta selgiukidă este acceptată, ca şi funcţia sa magică, întărită de asocierea pe unele piese cu inscripţii sau simboluri cu aceeaşi semnificaţie (cum ar fi „nodul sasanid" sau „nodul norocos", derivat probabil din primul)[13]. Produse în mare număr, în aur, argint sau metal comun, în secolele XIII–XV, brăţările de acest fel au fost şi exportate[14] şi de aceea s-au găsit nu numai în zona fluviului Volga, unde sunt atestate ateliere, ci din Asia Centrală până în Crimeea şi mai departe, până în oraşele ruseşti şi teritoriile româneşti. Pentru România, amintim două brăţări de argint găsite la Dinogetia, într-un strat de locuire atribuit secolelor XI–XII; pe baza bibliografiei mai vechi au fost considerate ca produse ale unui atelier din Rusia[15]. Capetele de lei de pe ele sunt asemănătoare – prin maniera de redare a botului (triunghiular) şi a ochilor, ca şi prin cele două semicercuri laterale din partea de sus – cu reprezentarea de pe un fragment de brăţară din aur descoperit în Crimeea, la Sudak, împreună cu monede bizantine din aur de la sfârşitul secolului al XIII-lea şi începutul secolului al XIV-lea[16]. Ambele brăţări de la Dinogetia prezintă în partea de mijloc un alt vechi simbol cu valoare magică: nodul sasanid. În componenţa tezaurului de podoabe şi monede bizantine de aur şi tătăreşti de argint descoperit la Oţeleni, jud. Iaşi, ascuns probabil în 1300 sau 1301, se află o brăţară de argint de acest tip, decorată în tehnica niello[17]. Şi în acest caz proveniența piesei dintr-un atelier rusesc nu mai poate fi susţinută. Observăm că şi aici maniera de redare a măştii leonine se apropie de cea a podoabelor de la Sudak şi Dinogetia, ceea ce ar sugera că toate provin dintr-un atelier (sau din ateliere) situat în spaţiul indicat de repartiţia punctelor de descoperire, adică din părţile occidentale ale Hoardei de Aur (la vest de Don). Pe mijlocul brăţării se află un ornament descris de editor ca „o rozetă cu patru braţe romboidale, dispuse în formă de cruce". Cum în acelaşi loc pe alte piese apar tot semne cu valoare religioasă sau magică, considerăm că este vorba de o cruce. Cruci sau „rozete" similare sau tratate asemănător sunt atestate în repertoriul ornamental bizantin târziu sau post-bizantin de la Chersones[18]. Chiar când au o formă florală evidentă, asemenea reprezentări sunt interpretate drept cruci în repertoriul ornamental bizantin[19], ele provenind se pare din cruci înscrise într-un cadru lobat, soluţie întâlnită şi în vechea artă creştină din mediul islamic, cum ar fi ceramica şi stucaturile aflate în Iran, la Nişapur[20]. Astfel de rozete, dar şi cruci, unele similare celei de pe brăţara de la Oţeleni, sunt figurate pe inele din epoca Hoardei de Aur descoperite în necropola de la Muranka (pe Volga mijlocie)[21]; unele inele poartă câte patru cruciuliţe, ceea ce aminteşte decorul spectaculos din plăci în formă de cruce alternând cu plăci în opt colţuri de pe pereţii reşedinţei de vară a ilhanidului Abaka han, cunoscut protector al creştinilor, de la Taht-i Suleyman[22]. În decoraţia din ceramică smălţuită de la Taht-i Suleyman sunt prezente şi „inimile" din perechile de triunghiuri dintre mijlocul şi extremităţile brăţării de la Oţeleni[23]. Deoarece decorul secundar cu valoare apotropaică al acestor podoabe pare să reflecte apartenenţa posesorilor la religiile existente în Hoarda de Aur, piesele cu cruce sau „rozetă" din patru petale i-ar putea indica pe creştini; această sugestie ar trebui luată în consideraţie în studiul podoabelor epocii descoperite în teritoriile româneşti. Sunt demne de reţinut şi informaţiile care apropie brăţările de acest tip de domeniul numismaticii: s-a observat, pe baza descoperirilor de la Selitrennoe, că măştile leonine puteau fi realizate şi prin batere cu tipare[24] şi că unele piese din metal preţios nu au căpătat

forma de brățară (nu au fost îndoite), ceea ce ar însemna că puteau fi folosite ca lingouri și tezaurizate[25]. Revenind la moneda nr. 3, considerăm că masca leonină de pe avers, ca și cele de pe brățările menționate, are o valoare magică protectoare, alăturându-se unor inscripții sau simboluri de aceeași factură folosite pe monedele Hoardei de Aur (vezi chiar în catalogul nostru nr. 9 – inscripția de pe avers, și 10 – pecetea lui Solomon). În privința datării, aspectul inscripției de pe revers ar indica epoca lui Tokta. Cealaltă emisiune (nr. 8) a fost atribuită lui Tokta de E. Oberländer-Târnoveanu, care a pus-o în evidență pentru prima dată (vezi trimiterea din catalog). Și în acest caz presupusa literă kaf este plată, deci ar putea fi un lam scurt și ar face posibilă și lectura Salhat (Solhat).

Moneda nr. 4, găsită la Babadag, este o emisiune anonimă bătută la Krım. Tipul de avers, cu vultur bicefal, este folosit sub Canibek, în perioada 1343–1352, în atelierele de la Saray al-cedid și Krım[26]. Asemenea piese (de regulă aparținând altor emisiuni) sunt bine reprezentate în descoperirile de la Orheiul Vechi și de la Costești, jud. Chișinău, dar majoritatea sunt încă inedite[27].

Monedele nr. 5 (Babadag), 11 (Isaccea) și 14 (Slava Rusă) aparțin categoriei care este cel mai bine reprezentată în descoperirile izolate de emisiuni ale Hoardei de Aur din secolul al XIV-lea. Este vorba de tipul cu avers anepigraf pe care este figurată o rozetă. Deși foarte cunoscute, aceste monede de cupru au fost puțin studiate: emitentul, datarea și atelierul ridică probleme încă nerezolvate. Exceptând o variantă bătută la Barcin, inscripția de pe revers indică atelierul capitalei Saray al-cedid. Inițiatorul tipului este Canibek, în timpul căruia s-au bătut cu siguranță mari cantități de astfel de monede. Piesele din epoca lui poartă anii hegirei 751 (1350–1351), 752 (1351–1352) și 753 (1352–1353). Au fost însă puse în evidență și exemplare care poartă ani de după domnia lui Canibek, 760 (1359) și 761 (1359–1360), sau ani eliptici, spre exemplu (7)70 (1368–1369)[28]; aceste constatări, împreună cu observații din cursul unor cercetări arheologice, au dus la concluzia că monede de această factură au fost bătute încă multă vreme după domnia lui Canibek și au rămas în circulație în Hoarda de Aur până spre 1380[29]. Complicațiile nu se opresc aici. Volumul mare al unor emisiuni (cum ar fi cele cu anul 753) înseamnă a pune problema dacă au fost toate bătute în anul și atelierul indicate de legenda reversului. După 1357 și mai ales după 1359, în perioada luptelor pentru putere din Hoarda de Aur, se pare că acest tip monetar a fost intens imitat în diverse centre, inclusiv la Dunărea de Jos[30], dar este practic imposibil deocamdată de a delimita de originale copiile bine executate sau slab conservate. Pe lângă studiul inscripțiilor de pe revers, variantele rozetei de pe avers ar putea oferi unele criterii pentru ordonarea materialului, dar această cercetare rămâne de făcut. Ținând cont de cele de mai sus, rezultă că piesele de tip rozetă sunt de folosit cu prudență pentru datarea unor descoperiri arheologice, iar interpretările statistice care le includ sunt premature și riscă să conducă la concluzii greșite[31].

Pe baza aspectului general și a anului citit, piesele descrise mai sus pot fi atribuite epocii lui Canibek. Rozetele de pe revers se înscriu în două variante: cu șase petale pline (naturale) în centru (nr. 11) sau cu șase petale figurate de un traseu liniar (din care se desprind spre interior ca niște bucle) în jurul cerculețului central (nr. 5 și 14). Monede de tip rozetă s-au descoperit în mare număr în Basarabia[32]; după 1369, când regiunile de la vest de Nistru s-au desprins definitiv din sistemul politic al Hoardei de Aur, ele au rămas un timp în circulația locală, iar piese noi au

pătruns, eventual, dinspre răsărit, doar sporadic. Prezența lor în Dobrogea de Nord (există multe descoperiri inedite), alături de alte emisiuni tătărești contemporane, dovedește menținerea și aici a dominației Hoardei de Aur până la 1369. La vest de Prut, extrema raritate a descoperirilor ar indica o pătrundere nesemnificativă, dar este posibil ca această constatare să se datoreze și stadiului cercetării. Merită totuși menționate cele două piese găsite în cursul săpăturilor arheologice de la Suceava (Canibek)[33] și de la Coconi, com. Mânăstirea, jud. Călărași[34].

Reluând comentariul asupra catalogului, reținem prezența a trei emisiuni anonime de cupru ale atelierului din capitala Crimeii, neatestate până acum, din câte cunoaștem, în descoperirile din Dobrogea. Una, aflată la Enisala (nr. 6), are o pasăre pe avers și este atribuită epocii lui Tokta. Celelalte (nr. 9–10) provin de la Isaccea; sunt neatribuite, dar de situat tot între emisiunile timpurii (nu mai târziu de epoca lui Uzbek). Aversurile ambelor piese au semnificație apotropaică: unul cuprinde urarea „să fie într-un ceas bun" („să fie cu noroc")(nr .9), celălalt pecetea lui Solomon (nr. 10). În legătură cu monedele tătărești bătute în Crimeea, este interesant de reținut că ele par a fi mai bine reprezentate în descoperirile de la vest de Nistru decât în regiunile de pe Volga, dând o măsură a intensității legăturilor economice și de altă natură dintre zonele avute în vedere.

Două piese de cupru aparent tătărești, provenind de la Isaccea (nr. 12) și din sudul Dobrogei (nr. 15), nu le-am găsit în bibliografia consultată. Realizate neglijent, ele ar putea fi datate spre sfârșitul perioadei de dominație a Hoardei de Aur la vest de Nistru. Prima ar putea fi o imitație a unei emisiuni de după 1360, de care s-ar apropia prin forma tamgalei și punctele care o însoțesc de pe avers și prin înscrierea în cartuș pătrat a legendei obscure de pe revers[35]. Cealaltă se apropie de unele emisiuni târzii, cum ar fi cele de la Azak (Azov), cu animal spre dreapta (leu) – aversul, sau cu pasăre (sau eventual animal fantastic – senmurv) spre dreapta – reversul[36].

În repertoriul descoperirilor izolate de monede bizantine de la Isaccea din epoca Hoardei de Aur se integrează o nouă piesă (nr. 13), bătută sub Andronic II (1282–1328). Dintr-un punct neprecizat din Dobrogea provine emisiunea epirotă (nr. 16) bătută la Arta sub Ioan Orsini (1323–1335). Necunoașterea locului de descoperire nu este în măsură să pună sub semnul întrebării proveniența ei dobrogeană, deoarece asemenea monede sunt atestate și în nordul Bulgariei, unde au fost și imitate[37], iar un exemplar de aceeași factură a fost descoperit și la nord de Dunăre, la Costești, jud. Chișinău[38].

NOTE

[1] Termenul *pul* a intrat de multă vreme din limba turcă în limba română, odată cu terminologia folosită pentru jocul de table (H. Theodor, *Probleme de etimologie, Studii, articole, note*, București, 1968, p. 259–260). E. Oberländer-Târnoveanu l-a evitat în lucrările sale „datorită unei vagi consonanțe cu un termen obscen din limba română", dar autorul se teme de un plural care nu există – *puli* (E. Oberländer-Târnoveanu, *Începuturile prezenței tătarilor în zona gurilor Dunării în lumina descoperirilor numismatice*, în *Originea tătarilor. Locul lor în România și în lumea turcă*, coord. T. Gemil, București, 1997, p. 106, nota 40: „puli de calcul" și „dang de 16 puli"), aluzia licențioasă putând fi lesne înlăturată prin folosirea pluralului corect: *puluri*.

[2] Tamgaua a fost atribuită casei lui Nogay pe baza unei monede de argint din tezaurul descoperit pe dealul Uzunbair, com. Mihail Kogălniceanu, jud. Tulcea, pe care este însoțită de numele

lui Nogay şi al fiului acestuia, Çaka; în legătură cu această emisiune vezi recent E. Nicolae, *O monedă emisă de Çaka fiul lui Nogay*, în *Simpozion Chişinău 2001*, p. 139–143.

[3] E. Oberländer-Târnoveanu, Il Mar Nero, 2 (1995/1996), 1996, p. 200, nota 29 şi p. 202; idem, *Începuturile...*, p. 102, nota 27.

[4] Idem, Irina Oberländer-Târnoveanu, SCN, 9, 1989, p. 121–129, cu bibliografia; vezi şi E. Oberländer-Târnoveanu, Il Mar Nero, 2 (1995/1996), 1996, p. 199, unde se subliniază că descoperirile se concentrează la Isaccea şi în puncte destul de apropiate de aceasta.

[5] B. Ischboldin, *Essays on Tatar history*[2], New Delhi, 1973, p. 26 şi 44.

[6] E. Oberländer-Târnoveanu, *Un atelier monétaire inconnu de la Horde d'Or sur le Danube: Sâqčy-Isaccea (XIII[e]–XIV[e] siècles)*, în *Actes du XI[e] Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8-13 septembre 1991*, III, Louvain-la-Neuve, 1993, p. 298, nr. 5 şi pl. XX, 5–5a, dirhem atribuit lui Nogay, Isaccea / Sakçi.

[7] V.P. Lebedev, *Simbolika i jazyk monet Kryma zolotoordynskogo perioda*, în *Numizmatičeskie issledovanija po istorii Jugo-Vostočnoj Evropy*, Chişinău, 1990, p. 141, fig. 1/8, p. 142, fig. 2/12, p. 146, tabelul 2/12 şi p. 148.

[8] E. Oberländer-Târnoveanu, RRH, 26, 1987, 3, p. 248, pl. II/7.

[9] V.P. Lebedev, *op.cit.*, p. 144, fig. 2/51–53 şi p. 151. Observăm că şi linia în zigzag caracterizând cartuşul reversului unei piese bătute la Krım sub Tokta (*ibidem*, p. 144, fig. 2/50; vezi şi catalogul nostru, nr. 8) încadrează soarele antropomorf de pe o variantă a emisiunii cu tamgalele caselor lui Batu şi lui Nogay îngemănate (E. Oberländer-Târnoveanu, *Un atelier...*, pl. XXI/11).

[10] Idem, NE, 15, 1989, p. 129–131.

[11] În legătură cu motivul luptei dintre leu şi taur vezi W. Hartner, R. Ettinghausen, Oriens, 17, 1964, p. 161–171; W. Hartner, Journal of Near Eastern Studies, 24, 1965, p. 1–16 + 16 pl.; Eva Baer, Oriens, 20, 1967, p. 107–124.

[12] M. Kramarovskij, Soobščenija Gosudarstvennogo Ordena Lenina Ermitaža, 43, 1978, p. 46–50.

[13] G.A. Fedorov-Davydov, SA, 1978, 2, p. 287–288.

[14] *Ibidem*, p. 287.

[15] I. Barnea la Gh. Ştefan, I. Barnea, Maria Comşa, E. Comşa, *Dinogetia*, I, *Aşezarea feudală timpurie de la Bisericuţa-Garvăn*, Bucureşti, 1967, p. 291, fig. 172/17–18 şi p. 292–293.

[16] M. Kramarovskij, *op.cit.*, p. 46, 48 (pl. II/14) şi 50, nota 7, cu trimitere la M.A. Frondžulo, *Raskopki v Sudake*, în *Feodal'naja Tavrika*, Kiev, 1974, p. 147, fig. 10.

[17] Pentru întregul tezaur vezi D.Gh. Teodor, ArhMold, 2–3, 1964, p. 343–361 (podoabele) şi O. Iliescu, *ibidem*, p. 363–407 (monedele); pentru brăţara citată, vezi D.Gh. Teodor, *op.cit.*, p. 345 (fig. 2/1a–c), 347 (cu fig. 3/1) şi 348–351; vezi şi E. Oberländer-Târnoveanu, ÉBPB, 3, 1997, p. 152–153, nr. 27.

[18] *Vizantijskij Herson, Katalog vystavki*, red. I.S. Čičurov, Moscova, 1991, fig. 82, 102, 141, 142, 199 şi 208.

[19] Vezi, spre exemplu, S. Bendall, P.J. Donald, *The later Palaeologan coinage, 1282–1453*, Londra, 1979, p. 222–223, nr. 29–30, monede de cupru de la Andronic II (1282–1328).

[20] Ch.K. Wilkinson, *Christian remains from Nishapur*, în *Forschungen zur Kunst Asiens, In memoriam Kurt Erdmann*, Istanbul, 1969, p. 82–83 (fig. 4–6) şi 86–87 (fig. 10). Vestigiile creştine de la Nişapur sunt atribuite nestorienilor, care au jucat un mare rol şi în istoria imperiului mongol.

[21] A.E. Alihova, *Muranskij mogil'nik i selišče*, în *Trudy Kujbyševskoj Arheologičeskoj Ekspedicii*, I, MIA, 42, Moscova, 1954, p. 266 (fig. 8/3–6, 13, 14, 18, 19) şi 279–281. Rozeta-cruce este figurată şi pe o brăţară, *ibidem*, p. 277 (fig. 18/7) şi 278; tot o cruce ar sugera şi maniera de dispunere a cinci puncte pe o altă brăţară, *ibidem*, p. 277 (fig. 18/8) şi 278 – de comparat cu decorul unor inele, în special cu cel de la p. 266, fig. 8/7.

[22] Elisabeth şi R. Naumann, *Ein Köşk im Sommerpalast des Abaqa Chan auf dem Tacht-i Sulaiman und seine Dekoration*, în *Forschungen...*, p. 35–65; acest decor este inspirat de cel al mănuşilor de epocă selgiukidă – vezi o placă de stuc datată în 1195 la Tamara Talbot Rice, *Some reflections on the subject of arm bands*, în *Forschungen...*, p. 265, fig. 4; vezi şi crucea figurată pe un vas de la Nişapur, la Ch.K. Wilkinson, *op.cit.*, p. 87 (fig. 7).

[23] Elisabeth şi R. Naumann, *op.cit.*, p. 52, cu fig. 10.

[24] G.A. Fedorov-Davydov, SA, 1978, 2, p. 286–287; idem, *The culture of the Golden Horde cities*, BAR International Series, 198, Oxford, 1984, p. 179.

[25] Idem, *The culture...*, p. 181.

[26] S.A. Janina, *Džučidskie monety iz raskopok i sborov Kujbyševskoj Ekspedicii v Bolgarah v 1953–1954 gg.*, în *Trudy Kujbyševskoj Arheologičeskoj Ekspedicii*, II, MIA, 61, Moscova, 1958, p. 399–400; eadem, *Džučidskie monety iz raskopok i sborov Kujbyševskoj Ekspedicii v Bolgarah v 1957 godu*, în *Trudy Kujbyševskoj Arheologičeskoj Ekspedicii*, III, MIA, 80, Moscova, 1960, p. 211–213; eadem, *Obščij obzor džučidskih monet iz raskopok i sborov Kujbyševskoj Ekspedicii v Bolgarah (1946–1958 gg.)*, în *Trudy Kujbyševskoj Arheologičeskoj Ekspedicii*, IV, MIA, 111, Moscova, 1962, p. 156.

[27] La Orheiul Vechi sunt totuşi semnalate demult: vezi L.L. Polevoj, *Monety iz raskopok Starogo Orheja (1947–1956)*, în *Materialy i issledovanija po arheologii Jugo-Zapada SSSR i Rumynskoj Narodnoj Respubliki*, Chişinău, 1960, p. 345, nr. 301–302 şi pl. III/4 (la neprecizate).

[28] S.A. Janina, *Monety Zolotoj Ordy iz raskopok i sborov Povolžskoj Arheologičeskoj Ekspedicii na Carevskom gorodišče v 1959–1962 gg.*, în *Povolž'e v srednie veka*, MIA, 164, Moscova, 1970, p. 201–203 şi 205–206, nr. 25, 29–31, 45, 46 şi 49.

[29] Aceasta rezultă destul de clar din datele oferite de S.A. Janina, *ibidem*, p. 194–218, cu bibliografia, deşi autoarea nu zăboveşte asupra aspectului discutat de noi.

[30] Analiza unor materiale, încă inedite, descoperite la Orheiul Vechi şi la Costeşti, jud. Chişinău, ne-a condus spre această concluzie (E. Nicolae).

[31] Interpretări statistice a întreprins în special N.D. Russev, bazându-se pe materiale publicate, în cea mai mare parte, preliminar şi deci nesigure sau cuprinzând emisiuni datate ipotetic, la care se adaugă constituirea unor eşantioane într-o manieră discutabilă (prin însumarea numerică a pieselor de aur, argint şi metal comun); vezi, mai recent, N.D. Russev, *Na grani mirov i epoh. Goroda nizov'ev Dunaja i Dnestra v konce XIII–XV vv.*, Chişinău, 1999, cu bibliografia.

[32] *Ibidem*, cu bibliografia.

[33] E. Nicolae, BSNR, 86–87 (1992–1993), 1996, p. 184 (pl. III/31), 187 (nr. 31) şi 194.

[34] N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân*, Bucureşti, 1972, p. 105, nr. 9. Piesa, găsită în suprafaţa R/1964, la – 0,24 m, a fost publicată drept mangâr otoman din vremea lui Selim I (1512–1520). Reexaminată recent (E. Nicolae), ea s-a dovedit a fi o emisiune tătărească de tip rozetă, cu anul ilizibil. Noua atribuire este de natură să nuanţeze consideraţiile privind cronologia aşezării, ale cărei începuturi au fost fixate, pe baza observaţiilor stratigrafice dar şi a monedelor recuperate, „în jurul anului 1380" *(ibidem*, p. 71). Moneda va fi pătruns aici în perioada când acest tip monetar a circulat intens în unele regiuni de la vest de Nistru, adică înainte de 1369; o pătrundere ulterioară este posibilă, dar tot mai puţin probabilă pe măsură ce ne îndepărtăm de anul menţionat. Precizăm şi că semnalarea mangârului de la Selim I de la Coconi, fără descriere, ilustraţie şi referinţe bibliografice, nu a fost luată în consideraţie în literatura de specialitate, lipsind, spre exemplu, în bilanţul întocmit de Mihaela Blasko, E. Nicolae, BSNR, 77–79 (1983–1985), 1986, p. 297–307; atitudinea prudentă a autorilor citaţi faţă de semnalările imprecise, care putea părea atunci excesivă, s-a dovedit corectă.

[35] Vezi V.P. Lebedev, *op.cit.*, p. 143, fig. 2/28; N.M. Fomičev, SA, 1981, 1, p. 225, fig. 6/134–140.

[36] N.M. Fomičev, *op.cit.*, p. 219–241, nr. 50–56, 79–121, 141–149 (leu spre dreapta) şi 155–160 („pasăre").

[37] J. Jurukova, V. Penčev, *Bălgarski srednevekovni pečati i moneti*, Sofia, 1990, p. 203, unde sunt citate descoperirile de la Târnovo şi Vidin (imitaţii).

[38] Moneda se află într-o colecţie particulară şi este inedită (E. Nicolae).

RÉSUMÉ

On présente 16 monnaies appartenant à la collection Bogdan Costin. Elles proviennent de la Dobroudja et pour la plupart on connaît les lieux de l'invention: Babadag (n^{os} 1–5), Enisala (n° 6), Isaccea (n^{os} 7–13) et Slava Rusă (n° 14), tous dans le dép. de Tulcea.

La majorité des pièces (14) sont des émissions de la Horde d'Or. Quelques monnaies situées à l'époque de Nogay et du khan Tokta sont peu connues et on discute leur aspect et leur attribution, surtout en ce qui concerne l'atelier: n° 1 – Nogay: Isaccea; n^{os} 2, 3, 7 et 8 – Tokta?: Isaccea ou Krım. Quatre émissions anonymes furent frappées à Krım (n^{os} 4, 6, 9 et 10) à la fin du XIII^{e} siècle et pendant la première moitié du suivant. Trois pièces anonymes de l'atelier de Saray al-cedid, avec une rosace sur l'avers, appartiennent à l'époque du khan Djanibek (n^{os} 5, 11 et 14); on fait quelques considérations sur leur circulation à l'ouest du Dniestr. Deux monnaies probablement tatares ont un aspect particulier: le n° 12 semble imiter une émission d'après 1360 et le n° 15 se rapproche des émissions de la même époque sur lesquelles sont figurés des animaux.

Une émission byzantine d'Andronic II (1282–1328) provient d'Isaccea (n° 13). Pour une monnaie épirote de Jean Orsini (1323–1335) on ne connaît pas le lieu de l'invention; des pièces similaires furent trouvées en Bulgarie du Nord (où on a signalé aussi des imitations) et en Bessarabie.

EXPLICATION DES FIGURES

Pl. I. Monnaies des XIII^{e}–XIV^{e} siècles découvertes en Dobroudja.